

coram nobis testimonio presentium literarum mediante. Datum Sabbatho proximo post festum beati Stephani Regis Anno Domini 1586.

A győri káptalan eredeti IV, számú bevallási jegyzőkönyvének 677-dik lapjáról.

Ez volt az a tréfás tihanyi várparancsnok, ki a koppányi basának disznó-farkat küldött.

KANT ÉSZBÍRÁLATÁNAK ÉRVÉNYESSEGÉRŐL.

BÖLCSESZETI ÉRTEKEZÉS.

PURGSTALLER KAL. JÓZSEF R. TAGTÓL.

(Olvastatott az 1862. ápril 14-kén tartott akademiái ülésben.)

I.

A bölcsészet történelme azt láttatja velünk, mily erőteljesen küzdött e tudomány önállóságáért, minő sokféle kísérletet tett arra, hogy az emberi tudást megalapíthassa, mint dőltek egymás után a fölállított rendszerek úgy, hogy egyik sem kapott állandó lábra.

Sajnos, hogy a szemlélődő ész annyi ledőlt rendszerek omladékai közt nem vizsgálta mélyebben az alapot, hogy a beomlás okát napfényre hozhassa. Azonban ha meggondoljuk, hogy az emberi észnek életkora és fejlődése van, s hogy az ész, valamint az ifjú, előbb merészel, mintsem erőit vizsgálná: nem ütközünk meg azon történelmi adaton, hogy a szemlélődő ész csak megghiúsult kísérletek után kezdett ön-

magára komolyan figyelni, tevékenységének körét és határát kijelölni. E munkát *Kant* tűzé ki föladataúl, kinek bölcsellete korszakot alkot.

Minthogy a bölesészet terén legújabb korban történt eszmei mozgalmat *Kant* indítá meg, és annak nyomdokain indultak a folyó század bölcsészei: úgy hiszem, hogy *Kant* észbírálatának taglalása és érvényességének megítélése mind azok előtt becses, kik a bölesészetnek legújabbkoru fejlődésével megismerkedni ohajtnak.

A bölesészet terén *Kant* föllépése előtt két egymással szemközt álló felekezet küzdött: az egyiknek jelszava *észtekintély*, a másiké *független tapasztalás* volt. E két ellenhad közé *Kant* békebíróul lépven, elébök terjeszté a helyes közértartást, mely mind a két perlekedő félnek, az észnek úgy mint a tapasztalásnak, jogait sértetlenül tartja s igényeiket kielégíti.

Legelőbb a tapasztalást erősíté meg tisztében, kijelentvén neki a megismerő tehetség nevében, hogy az emberi tudás teremében kezdeményezési joggal bír, mindazáltal a tanácskozásban és végzéshezásban kell hogy kezét fogjon az észszel.

Kimondja nyíltan az észnek, hogy ha valóságos tudásra akar szert tenni, úgy a tapasztalásnak közremunkálását el nem mellőzheti; azonban törvényhozói és igazgatói hatalma eldönthetetlenül fennáll, mert eszméi az egység, törvényszerűség és rend létesítésében nélkülözhetlenek, minélfogva azok az emberi ismereteknek élén állanak. Mindezekről, így szól *Kant*, a megismerő tehetségnek eredeti alkotása keszkedik.

Erre nézve *Kant* a megismerő tehetséget szigorú bírálat alá vette, melynek eredményét főleg e két munka terjeszti elő: *Kritik der reinen Vernunft. Riga 1781. Kritik der praktischen Vernunft. Riga 1788.* Megjegyzendő, hogy *Kant* a tiszta ész alatt az elméleti ész, mely az ismeretek alapjait vizsgálja, értette, ellentétben a gyakorlati észszel, mely az emberi cselekvéssel, nevezetesen az erkölcsi étellel foglalkodik.

2.

A tiszta ész bírálata oda czélzott, hogy *Hume* kételkedését legyőzze, egyszermind *Cartes* egyoldalú rationalismusát, valamint *Locke* ingó állású empirismusát kiegyensúlyozza, és ezen szélsőségeket lehetőleg kiegyenlítsa. Föladatúl e kérdést tűzé ki Kant: *mit tudhat az emberi ész?* E kérdésnek megoldásától a metaphysika érvényessége függ.

Mindenek előtt, így szól Kant, föl kell hagyni ama régi nézettel, hogy az emberi ismeretet a tárgyak határozzák meg; sőt az ellenkezőt kell megmutatnunk, hogy a tárgyak a megismerő tehetséghez szabva jelentkeznek.

Kant, mint látszik, ezen ügyben *Koperníkot* utánozta, ki a naprendszer az akkor uralkodó nézettel ellenkezőleg fogta fel.

Minden ismeret, mond Kant, a tapasztalással kezdődik; mert az érzékre ható tárgyak a megismerő tehetséget működésre indítják, minélfogva ezen tehetség az idegen kézből kapott ismeret-anyagot átalakítja és tapasztalati ismeretre tesz szert. Időre nézve tehát a tapasztalást semminemű ismeret nem előzi meg.

Noha minden ismeret, így folytatja vitatkozását Kant, a tapasztalással kezdődik, de abból minden ismeret nem származik, hanem van előleges — a priori — ismeret is, mely a tapasztalástól független. Ezen állításának igazolására Kant azt említi egyelőre, hogy a tapasztalás csak egyes tényeket közöl, s bár azokból a behozás — inductio — útján szabályokat azaz egyetemesítéleteket alakítunk, de ez szabályok csak viszonylagosan egyetemesek, vagyis a jeleneteknek bizonyos körére szorítkoznak; hiányzik tehát azokban ama szoros egyetemeség és szükségesség, mely az emberi tudás alapítására, az egység, törvényszerűség és rend létesítésére kívántatik.

Ezen bevezetésből lehet megérteni, hogy Kant túl emelkedik az empirismus korlátoltságán; mert a tapasztalást elégtelennek tartja az emberi tudás alapítására és állandó biztosítékot keres, melyet az észigazságokban vél rejleni, ezen igazságoknak ismervét a szoros egyetemességbe és szükségességbe helyezi. Noha pedig észigazságokat tűz ki vezérül Kant,

mindazáltal nem hódol a félszeg rationalismusnak, mert a gondolkodásnak tisztét az egység, törvényszerűség és rend alapítására szorítja. A tiszta ész bírálata azon kérdést törekszik megfejtetni: mikép lehetséges az előleges ismeret vagyis az észigazság? Kant e szavakkal él: mikép lehetségesek az előleges összetevő ítéletek? — *Wie sind synthetische Urtheile a priori möglich?* — A fölállított kérdés megfejtésére Kant mindenekelőtt azon különbséget emeli ki, mely az előleges és utólagos, az összetevő és elemező ítéletek közt létezik — *a priori und a posteriori, analytische und synthetische Urtheile.*

Az előleges azaz észleges ismereteket Leibnitzzel egyetértőleg az által különbözteti meg az utólagos azaz tapasztalati ismeretektől, hogy azoknak jelleméül a szoros egyetemességet és szükségességet tüzi ki.

Az elemező és összetevő ítéletek közti különbséget eképek adja elő: Minden ítéletben, mond Kant, az alany és állítmány közt kétféle viszony lehetséges. Az állítmány *B* vagy olyan, hogy az *A* alanyban már bent foglaltatik s egyedül gondolkodási elemezéssel jő napfényre; vagy pedig az állítmány az alany körén kívül fekszik, s nem gondolkodási elemezésből, hanem valóságos ismeretkútforrásból keletkezik: az első esetben az ítélet elemező, pusztán értelmező, a másodikban összetevő, ismeret-alapító az ítélet. Az összetevő azaz ismeret-alapító ítélet kútfejére nézve vagy tapasztalati, vagy előleges azaz észleges. Elemező ítélet például ez: *minden test kiterjedett*; ezen ítélet hozására nem kell az alany köréből kilépni, nem kell külső ismeret-kútforrásra hivatkozni. A tapasztalás ítéletei mind összetevők azaz ismeret-alapítók. A mennyiségtani tételek előlegesek és összetevők, például: *két pont között az egyenes vonal a legrövidebb.* A természettanban szintén előleges összetevő ítéletek fordulnak elő, például: *minden változásnál az anyag mennyisége változatlanul marad.* Ezen előleges összetevő ítéleteknek alapítása czélja a tiszta ész bírálatainak.

Kantnak éles elméjü fejtegetéséből kiviláglik, hogy a tapasztaláson kívül más ismeretkútforrást nyomoz, meg levén győződve, hogy a tapasztalati fogalmakon kívül olynemű fogalmak vannak, melyek ismeret-alapítók, vagyis nem fejez-

nek ki pusztán gondolkodási elemezést, hanem a létezőket valóban megismertetik. Kár, hogy Kant inkább logikai meghatározásokból, mintsem öntudatunknak lényeges azaz egyetemes és szükséges nyilatkozataiból indult ki: ilyen logikai meghatározások a felhozott különbségek az előleges és utólagos, az elemező és összetevő ítéletek közt. Hogy ezen ügyre nagyobb világosságot derítsek, szükségem említenem, hogy gondolkodásunkat az elemzés és összetevés — *analysis et synthesis* — eszközli. A gondolkodási elemzés nem egyéb mint megkülönböztetés, az összetevés pedig vonatkoztatás: amaz a különbségeket, ez a vonatkozásokat veszi tekintetbe. A gondolkodásnak e két iránya együtt jár; mert midőn valamely tárgyat más tárgytól megkülönböztetünk, ez által ama két tárgyat egybevetjük egymással, tehát vonatkoztatjuk egymásra; viszont midőn valamely tárgynak vonatkozásait — *Beziehungen* — más tárgyra vesszük tekintetbe, ez által ama tárgyakat különböztöztünk tekintjük azaz megkülönböztetjük egymástól.

Minden fogalom a gondolkodó tehetségnek szüleménye. Az utólagos azaz tapasztalati fogalmakat a gondolkodó ész a tapasztalás adataiból azaz tényekből alakítja; ilyenmő fogalom tartalomra nézve gondolati lényegét, terjedékre nézve gondolati szakot, osztályt képez, mely alatt mindazon tárgyak foglaltatnak, melyeknek lényegét teszi a fogalom; így például e fogalom alatt *ember* minden emberi egyént értünk.

A tapasztalati fogalmaktól az észleges fogalmak különböznek. Ezek kétfélék: előleges fogalmak — a *priorische Begriffe* — és eszmék a szó szoros értelmében. Az előleges fogalmak valóságos megismerésmódokat — *Erkenntnis-Formen* — fejeznek ki, ezek tehát az ismereteket alapítják; ilyenek az önállóság, okság, közösülés, czélszerűség. Ezen fogalmaknak közvetlen alapja öntudatunk azaz szellemi tevékenységünk, mely által tudtunkra jőnek; így például az ész és szabad akarat nyilatkozata által megismerjük az okságot, a czélszerűséget. Az előleges fogalmaknak kűtféje tehát az ész, a szellemi észrevevő tehetség, mi által a tapasztalati fo-

galmaktól különböznek. De különböznek az által is, hogy a tapasztalati fogalnak a létezőknek bizonyos nemére szorítkoznak, például e fogalmak: ember, állat, növény, test, levegő, víz, hegy, város, ház, asztal, könyv. Ellenben az előleges fogalmak mint megismerésmódok az összes valóságra, minden létezőre terjednek, úgy hogy azok nélkül a létezőket megismerni nem lehet, miért is lénytani fogalmaknak nevezzük.

Az eszmék — Ideen — célokat fejeznek ki; legkittünőbbek az ész céljai, melyek szellemi tökélyeket tárgyaznak; ilyenek az igazság, szabadság, szentség, boldogság, halhatatlanság, Isten mint a legtökélyesebb valóság.

A mi az elemező ítéleteket illeti: az oly ítélet, melyben a fogalmat mint gondolati szakot az alatta foglalt egyes tárgyról mondjuk ki, mindenkor elemező ítélet, például: az arany fém, a fém ásvány, az ásvány test, a test kiterjedett lény. Ilynemű ítélet közvetlenül értelmi elemezésen, közvetve észrevevésen azaz tapasztaláson alapszik; mert ezen észrevevés által tudjuk, hogy a lényeg közt kiterjedett lények azaz testek vannak, s hogy a testek között ásványok, az ásványok osztályában fémek, és ezeknek sorában arany létezik. A tapasztalati fogalmak alakítók, szabályozók, rendezők, melyek arra szolgálnak, hogy általok az észrevett tárgyakat rendezzük, osztályozzuk és ez által könnyű áttekintést nyerjünk az észrevett tárgyak sokasága felett.

3.

Ezeket előre bocsátva tovább kísérem Kantnak nyomozását. Oly tan, mond Kant, mely az ismeretnek előleges elemét vizsgálja, tapasztalásfölötti — transcendental. — Minthogy a megismerő tehetség kétféle, úgymint alsó és felső, ennél fogva a tiszta ész bírálata két részre szakad, tudniillik tapasztalásfölötti aesthetikára azaz érzéktanra, és tapasztalásfölötti logikára vagyis észtanra, ezen utóbbinak ágai az analitika és synthetika.

A tapasztalásfölötti aesthetikában Kant az érzékiségnek eredeti szemlélésmódjait vizsgálja.

Kant szerint az érzék és értelem a megismerő tehetség-

nek ágai, melyek talán köz gyökből erednek. Az érzék szenvedőleges, felfogó tehetség, az értelem pedig tevőleges, önkényes — Receptivität und Spontaneität. — Érzék által, mely szemléleteket közöl, a tárgyak adatnak; értelem által, mely fogalmakat alakít, azok meghatározatnak. A szemlélet és fogalom ismeretünknek alkatrészei: a szemlélet fogalom nélkül vak, a fogalom szemlélet nélkül üres.

Az érzéki jelenetben, így értekeznek Kant, tartalmat és alakot kell megkülönböztetnünk. A tartalom az, ami az érzésnek — Empfindung — vagyis az érzéki benyomásnak felel meg; az alak az, mi által a tartalom viszonyok szerint rendezve jelentkezik.

Azon mód, így szól Kant, mely szerint érzékiségünk a benyomásokat fogja fel, nem függhet a tárgyaktól, hanem alanyi alkotásunk által van meghatározva; érzékiségünknek tehát eredeti alkotása azaz működésmódja van. Érzékiségünknek eredeti szemlélésmódjai — Anschauungs-Formen — a tér és idő.

A tér, mond Kant, nem tapasztalati, nem elvont fogalom azaz olyan, melyet az érzéki szemléletekből elvonás által alakítunk; mert minden kültárgynak szemlélése a térnek képzetét már fölteszi, mi nélkül azokat nem szemlélnők egymáson kívül és egymás mellett, tehát meg sem különböztethetnők. Továbbá gondolni lehet, hogy a tért semmi tárgy nem foglalja el, de a térnek nemléte nem gondolható; következésképp a térnek képzeje nem függ a tárgyak lététől és nincsen azoktól elvonva, hanem eredeti, előleges szemlélésmód. Ide járul, hogy minden fogalom különféleséget foglal magában, a tér pedig tiszta egység, melynek csak korlátozásai vannak; továbbá határtalan nagyság, már pedig nincs fogalom, melynek tartalma határtalan különféleséget foglal magában. Mind ezekből foly: hogy a tér érzékiségünk szemlélésmódja, miszerint a tárgyak rajtunk kívül és egymás mellett jelentkeznek.

Mind ez érvényes az időről is, mely minden együttlevőnek és egymáskövetőnek szükséges alapja és feltéte, tehát előleges képzet, nem elvont fogalom; továbbá folyt onos egy-

ség és végtelen nagyság. Az idő közvetlenül a belső érzéknek, közvetve a külsőnek szemlélésmódja, s egyáltalában lehet állítani: hogy minden érzéki tárgynak időben kell jelentkeznie.

Hogy ezen nézetek a térről és időről helyesek, azt a mennyiségtannak és mozgástannak egyetemes érvényessége mutatja, mely csak úgy lehetséges, ha a tér és idő előleges szemlélésmódok.

Minthogy a tér és idő, így folytatja Kant, egyedül érzékiségünk sajátosságai, ennélfogva a tárgyakat alanyi alkotásunkhoz képest szemléljük. Ha képesek volnánk érzékiségünket levetni, úgy a térbeli és időbeli szemlélés is eltűnnék — transcendentale Idealitát. — Azonban az érzéki szemlélés nem puszta látszat vagyis csalódás, mert valóban léteznek érzéki jelenetek — empirische Realitát.

Látjuk, hogy Kant az érzéki jelenetben előleges elemet fedezett föl, tudniillik a tér és idő alakjait, melyek alanyi alkotásunktól függő szemlélésmódok. Hogy a tér és idő pusztán alanyi eredetűek, azt Kant be nem bizonyítja kielégítőleg. Abból, hogy azok minden szemléletnek szükséges feltételei, s hogy azoknak nemléte nem gondolható, csak az következik, hogy alanyi alapjuk van. A létezőket vizsgálva a gondolkodó ész azt veszi észre, hogy valamint a belső összeköttetést az önállóság és okság alapítja (a közösülés kölcsönös okság), úgy a létezőknek külső összeköttetését a tér és idő terjeszti elő. Minthogy a létezőknek belseje külsejük által nyilatkozik: ennélfogva a tér és idő a létezőknek önállóságát és okságát szemléltetik. Ebből világos, hogy a tér és idő a létezőktől különböző léttel nem bírnak, hanem bent foglaltatnak a létezőkben, és ez a tárgyilagosa alapjuk. De van a térnek és időnek alanyi alapja is: ezen alap a megismerő tehetség alkotása; tudniillik úgy vagyunk alkotva, hogy az önálló létezők többségét egymáson kívül és egymás mellett kell szemlélnünk; nem különben a tevékenységnek nyilatkozatát, az oknak hatását és az ebből eredő változásokat csak egymás után foghatjuk föl. Mi tehát a valóságos tér és idő? A valóságos tér az önálló létezőknek azon rendje, mely szerint egymáson kívül és egymás mellett jelentkeznek. Az idő a valóban egymásra

ható létezőknek sora, minél fogva azokat egymásutáni következésben szemléljük.

A valóságos tértől és időtől a képzeleti tér és idő különbözik. Ha a létezőknek² különféleségétől elgondolunk, úgy elménkben üres kiterjedésnek képzelete marad meg: ezen képzelet az elvont, gondolati, vagy helyesebben a képzeleti tér, melyet képzelünk határtalanul terjeszt és véghetetlenig oszt. Hasonlóan az egymás után következő események szemléletéből értelmi elvonás által az üres, képzeleti időt alakítjuk, melyet vég nélkül folyó következésnek képzelünk és véghetetlenig osztunk. E képzeleti tér és² idő csak lehetőségét ábrázolja a valóságosnak. Hogy a képzeleti tér és idő szükségkép marad elménkben, annak oka az, hogy a létben a lehetőség bent foglaltatik; már pedig, míg létezzünk és öntudattal bírunk, a létnek gondolatát ki nem törölhetjük elménkből.

A mennyiségtani tér és idő szintűgy elvont, mint az üres, azon különbséggel, hogy azt a mennyiség fogalmai eszközlik. A szám és mérték fogalmai szerint a térbeli jelenetek terjedékeny mennyiséget képeznek úgy, hogy egyik jelenet a másiknak mértékül szolgál. Ha például két testet egymáshoz mérünk, melyeknek egyike kétszer nagyobb a másiknál, úgy ama nagyobbról azt mondjuk, hogy kétszer nagyobb tért foglal el, mintsem a másik. A nagyobb kiterjedű test a kisebbnek alapul azaz térül szolgál, a kisebb test pedig a nagyobbak korlátját, határát azaz mértékét teszi. Így a pont a vonalnak határa, a vonal a fölületnek, ez a három mérvű testnek vagyis tömörnek; de viszont a pont a vonalon alapszik, valamint a vonalnak alapja a fölület, a fölületnek a tömör.

Ha a szám és mérték fogalmait az időbeli eseményekre alkalmazzuk, úgy ezek is némi terjedékeny mennyiséget képeznek, minél fogva egyik esemény a másiknak mértéke. Ha például azt mondjuk: a háború két évig tartott, úgy világos, hogy két eseményt vetünk egybe, tudniillik a háború lefolyását és az év fordulátát. Itt is a nagyobb esemény alapul szolgál, a kisebb pedig mértékül, korlátozásul. Mértékül a leg egyszerűbb eseményt választjuk, például az évet, napot.

Ezen mennyiségtani felfogás szerint a térbeli és időbeli

jeleneteket vég nélkül lehet nagyobbítani és kisebbíteni. Erre nézve a napot órákra, az órát perczekre, a perczet másod-perczekre osztjuk és így folytatjuk véghetetlenig.

Értelmezéséből kiviláglik, hogy a tér és idő a létezőknek külső viszonyait szemléltetik, ennélfogva valóságos szemlélésmódok, de tárgyilagosságvuk. E szemlélésmódok a gondolkodásmódoktól vagyis az előleges fogalmaktól különböznek.

4.

Az értelemnek előleges fogalmai, úgymond Kant, az önkényesség módjai — *Formen der Spontaneität*, — melyek-re az ítéles alakjai vezetnek.

A fogalmak, így szól ő, nem ismertetik meg a tárgyakat közvetlenül, hanem közvetve; mert az érzéki szemléletek közbejöttével vonatkoznak a tárgyakra. A fogalomnak vonatkozása a tárgyra ítéletet fejez ki; ennélfogva az ítéles az értelemnek eredeti működése.

Valamint az érzéki szemléleteknek előleges alakjai a szemlélésmódokból keletkeznek, úgy az értelemnek előleges fogalmait az ítélésmódokból kell származtatni. Az ítélésmódokat Kant alakilag tekinti és ekkép osztályozza. Mennyiségre nézve az ítélet egyes, részleges, egyetemes; minőségre nézve igenlő, tagadó, korlátozó; viszonyra nézve feltétlen, feltétes és szétválasztó; módosulásra nézve lehetséges, valóságos, szükséges.

Ezen ítélésmódoknak előleges fogalmak szolgálnak alapúl. És pedig mennyiségre nézve az egység, többség, minden-ség; minőségre nézve a valóság, fogyatkozás, korlátozás; viszonyra nézve az önállóság, okság, közösülés; módosulásra nézve a lehetőség, létezés, szükségesség. Ezeket, úgymond Kant, Aristoteles szerint kategoriáknak lehet nevezni. Van tehát tizenkét kategória mindannyi szempont, melyekből a jelentkező tárgyak sokaságát gondolattal fogjuk föl, mindannyi osztály-fogalom, melyek szerint az érzéki jeleneteket rendezzük. Minden fő-osztály három kategoriából azaz előle

ges fogalomból áll, a harmadik fogalom a két előbbit egyezteteti, így például a mindenség a többségnek egysége, a korlátozás a valóságnak fogyatkozása és így tovább. Ezen kategóriákból más előleges fogalmak származtathatók, úgymint lényeg, erő, törvény, cél, hatás, ellenhatás.

Az előleges fogalmaknak tárgyilagos érvényessége abban fekszik, hogy azok a tapasztalás lehetőségének szükséges feltételei. Ezt Kant tapasztalásfölötti lehozással — transcendentale Deduction — törekszik igazolni, mely lehozás szövevényes ugyan, de legérdekesebb cikkét teszi a tiszta ész bírálatának.

Értelmünk fogalmakkal bír, melyek a tapasztalástól függetlenek és mégis a tapasztalás tárgyaira alkalmaztatnak: mikép lehetséges ez és mely joggal teszi értelmünk, tisztába kell hoznunk.

Csak két eset van, mely szerint a fogalom szükségkép vonatkozik a tárgyra: ha vagy a tárgy teszi lehetővé a fogalmat, vagy a fogalom a tárgyat. Az első esetben a fogalom származása pusztán tapasztalati, a másodikban a fogalom igazán előleges. De minthogy semminemű fogalom nem teremtheti tárgyát, ennél fogva a második esetet úgy kell érteni, hogy az előleges fogalom tárgyának ismeretét teszi lehetővé. Locke az első esetet védte; Leibnitz a második esetet pusztán föltette; Kant ezen második esetet igazolni törekszik.

Legelőbb arra figyelmeztet Kant, hogy a tiszta szemlélésmódok és a tiszta gondolkodásmódok közt lényeges különbség létezik. A tiszta szemlélésmód, tudniillik a tér és idő képzete, közvetlenül az érzéki benyomásra vonatkozik és azt lehetővé teszi úgy, hogy a tér és idő képzetei nélkül érzéki jelenetet gondolni sem lehet. Másképp vagyunk a tiszta gondolkodásmódokkal vagyis az előleges fogalmakkal: ezek nem vonatkoznak közvetlenül az érzéki benyomásra, hanem a tiszta szemlélésmódra, következőleg nem szükségesek a szemléletnek alakítására, mert erre az érzékiségnek két tényezője, úgymint az érzéki benyomás és a tiszta szemlélésmód elég-

séges. Ha ez igaz, mely joggal alkalmazzuk az előleges fogalmakat az érzéki jelönetekre? mikép teszik azok a tapasztalás lehetőségének szükséges feltétét?

Itt tekintetbe kell vennünk, mond Kant, hogy az egyes szemléletekben azon határozottság — Bestimmtheit — hiányzik, mely igazi tárgyilagosságra szükséges. Az előleges fogalmak szükségesek arra, hogy az érzéki szemléleteket egyetemes és szükséges módon meghatározzuk, s így valóban tárgyilagosságsá hozzuk. Ezen egységbe-hozás nem szenvedőleges, hanem igazán tevőleges működés, tehát nem az érzéknek, hanem az értelemnek önkényes tette — Akt der Spontaneität. — E szerint valóságos ismeretre az érzékiségen kívül az értelemnek önkényes tevékenysége kívántatik, mely az adott szemléleteket gondolkodásmódjai szerint meghatározza, azokat egyetemes és szükséges osztályfogalmak azaz kategoriák alá rendelve. Így határozzuk meg például az egymás után következő eseményeket az *okság*-fogalom által, minélfogva az előbbi eseményt oknak, az utóbbit okozatnak ítéljük. Ekkép az előleges fogalmak a tapasztalati ismereteknek szükséges kellékei, miért is tárgyilagossá válnak, azaz a tapasztalásnak minden tárgyára vonatkoznak.

Az értelmi működés, így értekezik továbbá Kant, nem csak a tárgyilagosságot ismeret, hanem az öntudatot is lehetővé teszi. Az öntudat alatt, így szól ő, nem értjük az egyes állapotok tudatát, azon állapotokét, melyeket külső behatások gerjesztenek bennünk, melyek tehát e behatásnál fogva szenvedőlegessé, esetékesek és változók. Öntudatunk tulajdonképpen egyetemes, szükséges és állandó öntevékenység, mely állapotjainkat mind összpontosítja, vagy hogy Kantnak szavaival éljek, ezen tény *én gondolkodom* állapotjainkat kíséri, különben nem mondhatjuk magunknak. Erre nézve Kant tiszta és tapasztalati öntudatot különböztet meg. A tiszta öntudat — Apperception, — melyet e tény *én gondolkodom* fejez ki, mindenkor egy és ugyanaz; ellenben a tapasztalati öntudat — empirisches Bewusstsein, — vagyis az egyes állapotok tudata szüntelen változik. A tiszta öntudat az öntevékenységnek nyilatkozata; ezen öntevékenység abban fekszik, hogy a kü-

lönféle szemléleteket egyetemes és szükséges módon meghatározzuk azaz egységbe hozzuk.

Az előleges fogalmak alkalmazását az egyes tárgyakra, mond Kant, az idő szemlélete eszközli, mely mind a belső, mind a külső szemlélésre terjed. Ily alkalmazásból e következő képletek — schemata — származnak. A mennyiségnek képlete a szám, a minőségé a fokozat, az önállóságé az állandóság, az okságé az egymásután, a közösülésé az együttlét, a lehetőségé a határozatlan idő, a létezésé a határozott idő, a szükségességé a mindenkori idő.

Az előadott alkalmazásból előleges összetevő itéletek folynak, melyeket elveknek nevezünk.

A mennyiség előleges itélete azaz elve ez: *minden szemlélet külterjet foglal magában*. A térben és időben jelentkező különféleségnek szemlélésére annak egymásutáni felfogása és összetevése kívántatik; ennélfogva minden szemlélhető tárgynak határozott mennyisége van, melyet szám és mérték által lehet meghatározni.

A minőség elve: *minden érzéki jelenet belterjjel bír*. A minőséget a tárgynak hatása érzékünkre teszi; minthogy ezen hatást egyszerre fogjuk fel, ennélfogva nem külterjet, hanem belterjet képez, melynek fokozata van.

Az önállóság elve: *minden változásban állandó az állag és mennyisége sem nem szaporodik, sem nem fogy*. Minden változás állandó alapot tesz fel, melyen végbe megy: ezen állandó alap nem fekszik az időben, mert az idő jelenetek nélkül föl nem fogható, ennélfogva kell, hogy azon állandó alap a jelenetekben legyen foglalva.

Az okság elve: *minden változás az ok és okozat közötti összeköttetésnek törvénye szerint megy végbe*. A gondolatok füzése és rende sokszor önkényünkötől függ, de vannak ellenkező esetek is. Ha például látom, hogy a golyó átlukasztatja a deszkát, ezen esetben a gondolatok rende meg van szabva. El határozott egymásután az alanyi és önkényű gondolatfüzéstől különbözik, tehát tárgyilagosan érvényes. A jeleneteknek határozott egymásutáni következtetésében oksági viszonyt

gondolunk, oly viszonyt, mely szerint az előbbi jelenetet oknak, az utóbbit okozatnak ítéljük.

A közösülés elve: *az állagok, a mennyiben együtt léteznek, közösülésben állanak egymással.* A különféle állagoknak együttléte szükségkép fölteszi azoknak közösülését, mely azt meghatározza, a közösülés tehát igazán tárgyilagoss.

A lehetőség elve: *a mi a tapasztalás alaki feltétének felel meg, az lehetséges,* azaz jelentkezhetik. Az alaki feltét a megismerő alanyban foglaltatik, és nem egyéb mint a tiszta szemlélés és gondolkodás módja. Csak azon tárgy tapasztalható, melyet szemlélni és gondolni lehet.

A létezés elve: *a mi a tapasztalás anyagi feltétének felel meg, az valóban létezik* azaz jelentkezik. E feltét a tárgytól függ, tudniillik annak behatásától, minélfogva érzéki benyomást eszközöl.

A szükségesség elve: *a mi a valósággal egyetemes feltételek szerint van összekötve, az szükséges,* azaz annak kell jelentkeznie. E feltételek azon törvények, melyek szerint a tárgyak összekötve vannak, s melyek vagy előlegesek, vagy utólagosak. Amit e törvények nyomán megismerünk, az szükséges.

Ezen elvek, így szól Kant, csak az emberi értelemre vonatkoznak, s használásuk egyedül tapasztalati, azaz értelmünk az előleges fogalmak használása által a tapasztalás köréből ki nem léphet. Nem ismerjük tehát a lényeket önmagokban — noumenon, — tudniillik amint elménken kívül léteznek, hanem csak annyiban, amennyiben előttünk jelentkeznek — phoenomenon, — és értelmünknek tiszte nem egyéb mint az érzéki jeleneteket az előleges fogalmak által alakítani és rendezni. Így az ismerettárgy értelmünkhez van szabva, nem pedig értelmünk a tárgyakhoz.

Mindeddig azon vélemény uralkodott, mond Kant, hogy ismereteinket a tárgyak határozzák meg: e föltevés mellett kénytelenek valánk egyes és alanyi képzeletekkel megelégedni s minden egyetemes és szükséges ismeretről lemondani. Ellenben ha a kültárgyak ugyanazon törvényeknek hódolnak, melyek szerint előleges fogalmainkat alakítjuk: úgy az alanyiság és tárgyilagosság közt összhangzás létezik, minélfogva

képesek vagyunk a tárgyakról egyetemes és szükséges ítéleteket hozni.

5.

Ez a logikának analitikai része, melyben Kant az előleges fogalmakat származtatja és azoknak alkalmazását határozza meg. Kant föladatát annyiban teljesítette, a mennyiben Locke és Hume ellen kétségbevonhatlanul megmutatta, hogy vannak egyetemileg érvényes észigazságok, noha nincsenek velünk született eszmék; Cartes és Leibnitz ellen pedig a pusztá gondolkodásnak elégtelenségét láttatta. Minden tárgyi-
lagos ismeret Kant szerint az érzéknek és a gondolkodó tehetségnek közremunkálásával létesül: az érzék a kültárgyak benyomásait közli, a gondolkodó tehetség eredeti megismerésmódjai azaz törvényei szerint egyetemileg érvényes módon meghatározza és ezen törvények képezik az észigazságokat. Az észbírálat azon eredményre vezet, hogy az ismeret részint a jelentkező tárgytól, részint a megismerő alanytól veszi eredetét: a jelentkező tárgyak elméneknek anyagot nyújtanak, melyet emez eredeti megismerésmódjaihoz azaz törvényeihez képest alakít és rendez. Ezen értelmezés szerint az ismeret tartalma egyedül a tárgytól, alakja egyedül az alanytól veszi eredetét. Ezt Kant tapasztalásfölötti lehozással törekszik igazolni, így nyilatkozván: az érzék pusztán szenvedőleges tehetség, mely a kültárgyak hatását és az ebből keletkező érzéki szemléletek különféleségét közli; az egyetemes és szükséges összetevés, vagy mint Kant nevezi, a synthetikai egység az értelemnek műve, mely a térben és időben jelentkező különféleséget az előleges fogalmak által meghatározza; minden ismeret tehát az előleges fogalmak használata által létesül, melyek a tapasztalás lehetőségének szükséges feltételei. Világos, hogy Kant az egyoldalú empiristákat szándékozott megcáfolni, kik az érzéket egyedüli ismeret-kutffőnek tartották: ezen felszegség megigazítására Kant szükségesnek tartá megmutatni, hogy az emberi ész eredeti megismerésmódokkal azaz törvényekkel bír, melyekből az, ami az ismeretben egyetemileg érvényes és szükségkép való, keletkezik.

Az előleges fogalmakat Kant az ítéletek nemeiből származtatja a nélkül, hogy azon osztályozását az ítéleteknek, melyet felhoz, kellőleg igazolná. Helyesebb lett volna az előleges fogalmakat öntudatunknak lényeges azaz egyetemes és szükséges adataiból származtatni, miből azt lehetett volna következtetni, hogy azok nem csak alanyi, hanem egyszersmind tárgyilagós érvényességűek.

Az előleges fogalmak használatát Kant a tapasztalás tárgyaira szorítja azon be nem bizonyított föltevésből, hogy az ismeretnek egyedül az érzék szolgáltat anyagot. E föltevessel szorosan egybefügg Kantnak azon nyilatkozata, hogy a lényt önmagában — noumenon — nem ismerjük. A racionalisták a lényeknek két nemét különböztették meg, az érzékileg jelentkezőket és a tisztán gondolhatókat: erre nézve két különböző ismeretkútfőt jelöltek ki és azt állították, hogy valamint a jelenetek az érzéknek tárgyai, úgy a létezőknek valóságos lényegét, a lényt önmagában, az ész ismeri meg, akár közvetlenül a vele született eszmék által, akár közvetve az okoskodás útján. Az empiristák az észnek ezen előjogát tagadván, minden ismeretet az érzéki felfogásra vezeték vissza, minek következtében Hume azt vitatta, hogy az alanyi képzeleteken kívül a létező tárgyakról mitsem tudunk. Kant megkülönböztetvén az ismeret tartalmát és alakját, az előbbit az érzéki benyomásból, az utóbbit megismerő tehetségünk eredeti alkotásából származtatá. A kültárgyak, így vitatkozik Kant, megismerő tehetségünknek határozatlan anyagot szolgáltatnak, melyet a megismerő ész eredeti törvényei szerint meghatároz; ismeretünk tehát némi alanyit és tárgyilagost foglal magában, azonban nem ismerjük a tárgyaknak valóságos lényegét vagyis a lényt önmagában, hanem csak hatását és jelenésmódját. Kant nem tagadja a lényt önmagában: e fogalom előtte csak nemleges azaz olyan, mely a tapasztalati ismeretnek határt szab; a tiszta ész bírálata azon nemleges eredményre vezet, hogy az emberi ismeret a jeleneteken túl nem terjed.

De ellenvetésül azt lehet kérdezni: ha van oly tehetsége az embernek, mely által a lényt önmagában gondolja, miért

nem képes azt megismerni? ha az emberi ész előleges, tehát tapasztalásfölötti, megismerésmódokkal bír, miért nem vonatkoznak a tapasztalásfölötti tárgyakra, az önmagában való lényre? Kantnak azon válasza, hogy az előleges megismerésmódok pusztá alakjai az érzéki jeleneteknek, a föltett kérdést meg nem fejtí és az elfogulatlan bírálót ki nem elégíti, sőt oly következményt von maga után, mely az előleges fogalmak tekintélyét lerontja. Vagy igazán előlegesek e fogalmak és ezen esetben nem szorítkozhatnak az érzéki tárgyakra, nem lehetnek pusztán alakiak; vagy ha valóban meddő alakjai az érzéki jeleneteknek, úgy az érzéki szemléletektől vannak elvonva, tehát tapasztalati fogalmak, nem pedig előlegesek.

6.

Minekutána Kant az önmagában való lényt ismeretlennek nyilatkoztatta, a feltétlent — das Absolute, Unbedingte — vevé bírálat alá, mit a tapasztalásfölötti logikának második részében, az általa úgynevezetett dialektikában vitt végbe.

Valamint az értelem, így vitatkozik Kant, az érzéki szemléleteket a fogalom egységébe köti össze: úgy a tulajdonképi ész, az elvek tehetsége, a fogalmakat az eszme által hozza egységbe. Ezen elméleti ész a feltéttestől a feltétlenhez emelkedik, s valamint az értelemnek vezérfonala az ítélésmód, úgy az észé a következtetésmód. Már pedig a következtetés nemei: a feltétlen, feltétes és szétválasztó.

A feltétlen következtetés útján az ész az önállóság fogalma szerint oly alanyhoz jő, mely semmi más alanynak állítmánya; a feltétes következtetés által az okság fogalma szerint a feltétes jeleneteknek feltétlen egészletét szerkeszti; a szétválasztó következtetés nyomán a közösülés fogalma szerint oly feltétlenhez emelkedik, mely minden valóságnak lehetőségét foglalja magában. Ekkép az ész három tiszta eszmére tesz szert: az első a *lélek*, a gondolkodó alanynak feltétlen egysége; a második a *világ*, a feltétes jeleneteknek feltétlen egysége; a harmadik az *Isten*, minden valóságnak feltétlen egysége vagyis a legtökélyesebb valóság — ens realissimum.

Ezen eszméknek használatát a következőkből lehet megérteni. Nincs tárgy a tapasztalás körében, mely az előadott eszméknek megfelel; ezen eszmék tehát tapasztalásfölöttiek. Az ész közvetlenül az értelemre vonatkozik, nem az érzékre, az értelemnek pedig azon szabályt tűzi ki, hogy alóbbi feltétektől felsőbbekhez emelkedjék. Mindezekből foly, hogy az idézett eszmék csak szabályozók, nem alkotók — regulatív, nicht constitutiv — azaz semmi tárgyat nem ismeretnek meg velünk, hanem az értelem fogalmait egységbe hozzák és rendszeres tökélyre emelik. Nincs tehát valóságos ismeretünk a feltétlenről és a tulajdonképi metaphysika vagyis az észleges lélektan, világtan és istentan lehetetlen. Ezen állításának igazolására Kant ama tév-okoskodásokra — Paralogismen — hivatkozik, melyekbe esik az ész, ha a feltétlent valóságos ismerettárgynak tartja.

Az észleges lélektanban az ész, úgymond Kant, az öntudat egységéből a léleknek önállóságát, részetlenségét, anyagtalanságát és halhatatlanságát következteti. Nem ismerjük a gondolkodó lénynek alapját, így szól Kant, egyedül működéseit vesszük észre, oly működéseket, melyek a testi lét feltételéhez vannak kötve: e feltétltől elgondolhatunk ugyan, de ezen eljárás által pusztán gondolati lényhez emelkedünk, mely a tapasztalásnak, tehát ismeretnek körén kívül esik Kant nem tagadja a lélek önállóságát, halhatatlanságát, csak azt vitatja, hogy az elméleti ész nem képes azt biztosítani.

Az észleges világtanban az ész a mennyiség, minőség, okság és szükségesség fogalmai vezérlete alatt négy ellentmondásba esik — Antinomieen.

Első ellentmondás.

Tétel. A világ térre és időre nézve véges. A világot egésznek kell gondolnunk, e fogalommal pedig az együttlétező világrészeknek és az egymástkövetők világi eseményeknek végtelen száma ellenkezik.

Ellentétel. A világ térre és időre nézve végtelen. Ha nem volna végtelen, úgy annak az üres tér és idő vetne véget, de ezek pusztá szemlélésmódok, melyeknek valóságos tárgy meg

nem felel, következöleg a világot a pusztá semmi korlátozná, a mi lehetetlen.

Második ellentmondás.

Tétel. A világnak minden összetett állaga részetlen elemekből áll. Minden összetett lény részetlen azaz egyszerű elemekből áll, különben a lény semmiből volna összetéve.

Ellentétel. Nem léteznek valóban részetlen lények. Ily lényeknek határozott térben és időben kellene létezniök, következöleg szintűgy mint a tér és idő részekre volnának oszthatók.

Harmadik ellentmondás.

Tétel. A természeti kénytelenségen kívül a világon független azaz szabad okság létezik. Ha nem léteznék független okság, hanem mindegyik ok a megelőző októl függne működésében, úgy sehol sem léteznék elégséges ok; de elégséges ok nélkül nincs valóságos hatás, nem keletkezhetik az egy mástól függő okok rende.

Ellentétel. A világon egyedül feltétes okság, természeti kénytelenség létezik. A szabad ok a nemcselekvés állapotából a cselekvés állapotába minden ok nélkül lépne, ami az okság törvényével ellenkezik.

Negyedik ellentmondás.

Tétel. A világhoz szükségkép létező lény tartozik. Ha nem léteznék ily szükséges lény, úgy a világnak mint a feltétes létezők rendének nem volna elégséges oka.

Ellentétel. Nincs szükségkép létező sem a világon belül, sem azon kívül. Az ily lény nem létezhetik a világon belül, mert minden világi lény az okság törvénye szerint feltétes; de azon kívül sem létezhetik mint a világnak oka, mert időben kelle- ne léteznie, következöleg érzéki feltétnek volna alávetve, s így nem volna igazán feltétlen, szükségkép létező lény.

Minthogy az ész önmagával nem ellenkezhetik, így folytatja vitatkozását Kant, ennél fogva ezen ellenkező érvek-

nek ellenkező nézeteken kell alapúlniok ; s igazán mindegyik ellentmondásban a tétel a lényt önmagában — noumenon, — az ellentétel a jelenetet — phöenomenon — tekintí. A csaló-dásnak alapja az, hogy az ész a feltétlent, mely pusztá eszme, valóságos ismerettárgynak tartja.

Ezen ellentmondásokat Kant ekkép törekszik megoldani. A mi először a világ mennyiségét illeti : az erre vonatkozó ellennézeteket az által törekszik kiegyenlítni, hogy megkülönbözteti a világot mint lényt önmagában és mint jelenetet. Ha a világot önmagában való lénynek tekintjük, úgy térbeli és időbeli nagyságát meg nem határozhatjuk, mert ezen érzéki szemlélésmódokat nem lehet a lényre önmagában alkalmazni. Ha pedig úgy tekintjük a világot, mint kell, tudniillik jelenetnek, ezen esetben a világi lényeknek rende alanyi felfogásunktól függ, ezen alanyilag felfogott világrend tulajdonkép sem véges, sem végtelen, hanem véghetetlenig terjed.

A második vitatárgyat az által értelmezi Kant, hogy a világi anyagot jelenetnek tartja, mire nézve az anyag oszthatósága véghetetlenig foly a nélkül, hogy ez által az anyag végtelen mennyiségű részekre osztatnék ; mert ezen osztás nem vonatkozik igazán az anyagra, hanem annak jelenetére, azaz érzéki felfogásunkra, e tekintetben csak annyi a rész, ahányat osztás által elválasztottunk.

A felhozott két ellentmondást Kant matematikainak nevezi, mert tárgyuk az egész és rész, az összetétel és osztás : közalapjok azon ellentmondó fogalom, miszerint a jelenetet lénynek önmagában tekintjük.

A harmadik ellentmondást Kant dynamikainak nevezi, mert az oksági viszony körül forog : alapja azon fonák nézet, miszerint ellentmondónak tartatik, a mi önmagával nem ellenkezik. Így vagyunk a kénytelenséggel és a szabadsággal : ezek megférnek egymás mellett, tudniillik a kénytelenség a jelenetre vonatkozik, a szabadság pedig az önmagában való lényre. Ekkép az emberi cselekvést két szempontból lehet tekinteni, egyikből jelenetnek, tekintve a világon jelentkező

indokokat és eredményeket, a másiktól szabad okságnak, tudniillik a szándékra nézve.

A negyedik ellentmondás Kant szerint ugyanazon alapon fekszik, melyen a harmadik. Itt is megszűnik az ellentmondás, ha az esetékes létet a jelenetre, a szükséges létet pedig a lényre önmagában terjesztjük. A világi okok, melyek tulajdonkép jelenetek, különböznek a jelenetek végső okától, mely lény önmagában: a jelenetek sora esetékes, azoknak végső oka szükségkép létező lény.

Az észleges istentanban az ész a legtökélyesebb lény eszméjét valósítani és állagosítani — hypostasiren — törekszik.

A lénytani bebizonyítás a legtökélyesebb lény eszméjéből pusztá fejtegetés útján valóságos, sőt szükségképes létét hozza ki. E bebizonyításra Kant azon megjegyzést teszi, hogy a lénynek eszméje és tárgyilagosa léte közt nagy különbség van, és lehetetlennek mondja, hogy e két különböző dolog közül egyik a másikat közvetlenül foglalja magában. Az Isten létét, mond Kant, az ész a világ létéből is következteti és pedig két érvből: először a világ esetékes létéből, másodszor a természetnek czélszerű alkotásából. Ezen érvek, mond Kant, a lénytani érven alapszanak, ennek hibájában tehát részesülnek. És valóban, ha megengedjük is, hogy a világi lények esetékessége a szükségkép létező lénynek eszméjére vezet, s hogy a világi rend bölcs alkotót tesz fel, mindazáltal lehetetlen bebizonyítani, hogy a szükségkép létező és bölcs alkotó lénynek eszméjében valóságos léte is bent foglaltatik. Röviden szólva: a feltétlen pusztá eszme, melynek léte fejtvényes — problematisch — azaz lehetséges; de a pusztá lehetőség nem tesz valóságos létet, a jelenetről pedig nem lehet az önmagában való lényre helyes következményt vonni.

Mindezekből foly, így fejezi be a tiszta ész bírálatát Kant, hogy az ész az elmélet útján nem képes a feltétlenről tulajdonképi ismeretet szerezni. Az észbírálat nem tagadja az érzékfölötti, túlvilági létet, de a szemlélődő értelemnek a belépést ezen ismeretlen tartományba határozottan megtagadja. Meglehet, hogy az ész más utat fedezend föl ama ismeretlen országba, melyből az emberi értelem számüzve van; bármikép

van a dolog, a tiszta ész bírálata azon nemleges eredményre vezet, hogy a szemlélődő ész nincsen felhatalmazva a tapasztalás határainak átlépésére.

7.

E vitatkozásban, mint látszik, Kant e két tételből indul ki: először az észnek lényeges működése a következtetés; másodsor csak azon eszme bír valósággal, melynek a tapasztalás körében tárgy felel meg. E két tételből azt eredményeztette Kant: hogy az ész a feltétlennek eszméjéhez emelkedik ugyan, de nem képes tárgyilagós érvényét biztosítani. Kérdés: helyes-e Kantnak nézete az észről? s foly-e abból az idézett eredmény? Kant a tiszta ész az értelemmel cseréli fel, mert pusztá következtető tehetségnek tartja, holott a következtetés működése lényegileg ugyanaz, mely az ítélésé, tudniillik a különösnek fölvevése — subsumtio — némi általános alá. De tegyük fel, hogy az észnek működése a következtetés: foglaltatik-e abban az elv, hogy alsóbb feltétektől felsőbbekhez emelkedjék? És ha egyelőre megengedjük, hogy azon elv érvényes: vezet-e a feltétlennek eszméjéhez? Bizony ha a tiszta észnek tiszte nem egyéb mint a következtetés, és elve az: hogy alsóbb feltétektől felsőbbekhez, tehát visszamenőleg folytonosan emelkedjék, úgy a feltéteknek feltétlen egysége, szóval a feltétlen, pusztá koholmánya az észnek, mely a határozatlan visszamenet helyébe határozott tárgyat állít, tudniillik bevégzett egységet, az úgynevezett feltétlent. Ha ez igaz, úgy a feltétlen pusztá koholmány, következőleg nincs tárgyilagós érvényessége, de szabályozó eszméül sem szolgálhat. Kantnak alaphibája az: hogy a tiszta ész pusztán következtető tehetségnek tartja s így az értelemmel fölcseréli. De lássuk, mikép vitatkozik Kant az észleges lélektanban, világtanban és istentanban.

Az észleges lélektanban így nyilatkozik Kant: nem ismerjük a lelket mint önmagában való lényt, nem ismerjük valóságos lényegét, csak jeleneteit ismerjük. De emlékszünk arra, hogy Kant a tapasztalásfölötti lehozásban kétféle öntudatot különböztetett meg, tudniillik tiszta és tapasztalati öntu-

datot. A tiszta öntudatról azt állítja Kant: hogy az öntevékenység nyilatkozata, hogy tiszta egység, mely minden különféleséget kizár, hogy azonos és változatlan; ha ez igaz, úgy az öntevékeny, azonos és változatlan *én* valóságos állag, nem pusztá jelenet. E következményt tagadj a Kant, okul adván azt, hogy azon tiszta öntevékenység semmi határozott lényt nem ismert meg velünk, mert nem esik tapasztalás azaz érzéki szemlélés alá, nem egyéb tehát mint a gondolkodásnak tapasztalásfölötti alanya $\equiv$ azaz ismeretlen. E vitatkozás azon be nem bizonyított állításra van fektetve, hogy amit szemlélni nem lehet, az határozott tárgyat nem képez, az ismeretlen. Kant elfogulva itéli az öntudat alanyát, az öntevékeny *ént* ismeretlennek, csak azért, mivel azt szemlélni nem lehet, nem figyelvén arra, hogy azon ismeret, melylyel a gondolkodó alany önmagáról bír, a kültárgyak ismeretétől lényegileg különbözik s hogy az öntevékeny *én* sajátosság útján jön öntudatára. A küllevezőt az által ismerjük meg, hogy reánk hat, minélfogva mintegy szenvedő állapotot gerjeszt bennünk: e külbefolyásból származó tehát szenvedőleges állapottal saját tevékenységünket szembesítjük, mire nézve az alanyi tevékenység és a tárgyilagos jelenet közti ellentétet vesszük észre s ekkép a külső jelenetet szemléljük. Másképp vagyunk a tiszta öntudattal vagyis *énünk* tudatával. Az öntudat az öntevékenységnek tudata: ezen öntevékenység által értesülünk, hogy a többi létezőktől különböző, szóval önálló lények vagyunk. A gondolkodó alany tehát önállóságát öntevékenysége által tudja meg; ezen tudat közvetlenül bizonyos úgy, hogy azt semmi okoskodás nem képes elvitázn.

Az észleges világban, mint láttuk, Kant négy ellentmondást lelt, melybe az ész esik, ha a világot mint a feltételes jeleneteknek egészletét jelentkező tárgynak tartja.

Ami a világnak térbeli és időbeli viszonyát illeti, erre nézve oda nyilatkozik Kant, hogy különbséget kell tenni az önmagában való lény és jelenete között. Ha a világot nem jelenetnek, hanem önmagában való lénynak tekintjük, úgy a tér és idő nem alkalmazható reá, tehát magáról a világról nem állíthatjuk sem azt, hogy térre és időre nézve véges, sem

azt, hogy azokra nézve végtelen. Mi egyedül a világ jeleneit ismerjük, e jelenetek felfogása az érzéki szemléléstől függ, erre nézve pedig csak azt mondhatjuk, hogy a jelenetek szemlélése véghetetlenig terjed, vagyis hogy a világ szemlélésében véget nem érünk. E világnézet csak akkor igaz, ha érvényes Kantnak azon tana, hogy a tér és idő csak alanyi szemlélésmódok; mezt ezen esetben tagadni nem lehet, hogy a világról mint önálló azaz alanyi felfogásunktól független lényről semmit sem lehet bizonyossággal meghatározni; de a fölebbi megjegyzéséből kitetszik, hogy a térnek és időnek mind alanyi, mind tárgyilagosa alapja van. Erre nézve bizonyos, hogy a tér és idő a létezőktől különböző léttel nem bír, hogy tehát olyan kiterjedésű, mint a létező, következésképp a véges létező csak véges tért és időt foglal el. A világ végességére vonatkozó kérdést tapasztalás útján vagyis mértani eljárás által nem lehet eldönteni, mert az erre vonatkozó kellek hiányzanak; nincs tehát egyéb hátra, mint a szemlélődő ész és annak elvei. Ezek nyomán értesülünk, hogy a világi lények épen azért, mivel többséget képeznek, igazán végesek, következésképp a világi lények összesége is véges.

A második világtani ellentmondás a minőséget, a térbeli és időbeli valóságot, szóval az anyagot tárgyazza, mely feltétes úgy, hogy feltéteit elemei teszik. Kant az anyag oszthatóságát a tér szakadatlanságára alapítja, már pedig a tért alanyi szemlélésmódnak tartja, tehát az anyagot alanyi szempontból tekinti. Ha az anyagi állagokat valóságuk szerint fogjuk fel, úgy el kell ismernünk, hogy a valóságos oszthatóság mind mennyiségre mind minőségre nézve csak véges lehet, mert véges lény csak véges számú részekből és anyagi vegyületből állhat. Ámbár az osztást gondolatban vég nélkül lehet folytatni, de a valóságos osztásnak kell hogy vége legyen.

A harmadik világtani ellentmondás a kénytelen és szabad okságra vonatkozik. Kant az emberi cselekvésben külsőt és belsőt azaz tettet és szándékot különböztet meg és oda nyilatkozik, hogy a kénytelenség a külső tetre mint jelenetre terjed, a szabadság pedig a belső szándékot illeti. Bár éles

ezen megkülönböztetés, a szabadság mindazáltal kétes állásban marad, ha igaz Kantnak azon nézete, hogy a lényt önmagában nem ismerjük; mert e nézettel megegyezőleg csak azt lehet állítani, hogy a tulajdonképi ember cselekvésében a természet kénytelensége alatt áll, ismeretlen lénye pedig, mely puszta eszme, nem valóság, ama cselekvésben lehet szabad. Ekkép az emberi szabadság pusztán lehetséges, annál inkább, miután Kant a tapasztalásfölötti szabadságot kelletténél szorosabb érteményben veszi, oly érteményben, mely szerint egyedül a feltétlen, független lénynak, az Istennek tulajdona. A tapasztalásfölötti szabadság, mond Kant, oly tehetség, mely által az eszes lény képes az események sorát függetlenül megkezdeni úgy, hogy ne előzze meg semmi, ami a történendő cselekvést állandó törvények szerint meghatározná. A mélyebb lélektani nyomozás azon elismerést szüli, hogy az emberi akarat nem független, minőt Istenben tisztelünk, hanem függő, korlátozott, valamint egyéb tehetsége az embernek: függ tudniillik az indoktól, melyet a meggondolás, a tárgyak megítélése szolgáltat az akaratnak. Az indok csak indítja az akaratot cselekvésre, nem kényteleníti, mert az akarat képes bármely indoknak ellenszegülni és magát a meggondolást irányozni. Az akarat önelhatározási tehetséggel bír, mely által az indoknak érvényességét határozza meg. Az indok tudniillik csak úgy válik elhatározó azaz eldöntő okká, ha az akarat vagy helybenhagyja és annak érvényt tulajdonit, vagy pedig az indoknak gyáván enged: az első esetben az akarat él hatalmával, a másodikban nem él. E szerint a szabadság az indokok feletti hatalomban fekszik: e hatalom korlátozott és függő, mert indokra szorul, az indokot pedig az emberi természet és a külvilág állapota szolgáltatja az akaratnak. Ebből kiviláglik, hogy akaratunk szabadságával ki nem lépünk a természet rendéből és az eseményeknek oksági összeköttetéséből; következésképp az akaratnak hatáskörében a szabadság a kénytelenséggel találkozik.

A negyedik ellentmondás az esetékes és szükséges lét közti ellentétén alapszik. Ezen ellentétet az által egyenliti ki Kant, hogy az esetékes létet a jelenetekre terjeszti ki, a szük-

séges létet pedig a lényre önmagában szorítja. Ebből láthatni, hogy Kant nem csak megkülönbözteti a lényt önmagában a jelenettől, hanem ezeket éles ellentétbe állítja is. Kant szerint a lény önmagában pusztán eszme, nem valóság, arra tehát ismeretünk nem terjed. Ha ez igaz, úgy a szükséges lét nem különben mint a szabadság csak lehetséges, egyedül gondolati tárgy. Ami a szükségkép létező lényt illeti: minthogy a világi lények végesek és feltételek, ennél fogva bár önállóak mind, azaz lények önmagokban, mindazáltal létre nézve függők; következésképp valami szükségkép létező lénynak kell léteznie, mely azoknak végső okát teszi.

A tiszta ész bírálatát az észleges istentan fejezi be, melyben ellenvetéseket hoz fel Kant azon érvek ellen, melyekkel a racionalisták az Isten létét törekszenek bebizonyítani. Kantnak főellenvetése az: hogy semmi eszme nem foglalja magában tárgyának létét, következésképp a legtökélyesebb lénynak eszméjéből annak tárgyilagossága létre nem lehet következtetni. Erre a racionalisták azt válaszolják: hogy a tapasztalati tárgyakban a fogalom igazán különbözik a létől, de nem a legtökélyesebb lény eszméjében, melyben a lét bent foglaltatik. Hogy a tapasztalati tárgyakban a fogalmat a létől megkülönböztetjük, annak oka az, hogy a fogalom az elvont egyetemeset terjeszti elő, a szemlélet pedig az egyes tárgynak létezés módját. Ha a legtökélyesebb lénynak eszméje is ilyenmű ellentétet foglalna magában, úgy nem volna egyéb mint az egyes tárgyakból értelmi elvonás útján alakított fogalom, melynek valósága az egyes tárgyakban foglaltatik; ha pedig Kant ezen okszerű következményt tagadja, úgy el kell ismernie, hogy oly lényben, mely a többiektől lényegileg különbözik, nincsen helye az egyetemes és egyes közti ellentétnek, következésképp annak ismeretére más út vezet, mintsem az érzéki szemlélés és értelmi elvonás.

Meg kell vallanom, hogy a racionalisták Kantnak megtámadását hatályosan verik vissza; mindazáltal el nem titkolhatják állásuknak azon gyenge oldalát, miszerint az Isten létét eszme-fejtegetés útján törekszenek bebizonyítani. A legtökélyesebb lény eszméjének fejtegetéséből csak az következik,

hogy e két eszme, tudniillik *legtökélyesebb lény* és *szükségkép létező* szoros egybefüggésben létezik, vagy más szavakkal, okoskodásuk csak annyit bizonyít, hogy ha a legtökélyesebb lény létezik, úgy minden tökélylyel, tehát a szükség képes léttel is bír; de hogy valóban létezik, azt más úton kell igazolni. Az Isten léte felőli meggyőződés szellemi életünkön mint tagadhatatlan lélektani tényen alapszik. Bizonyos, hogy az ember eszes és szabad lény, ki megismervén észszel, mi igaz, szép és jó, e szellemi czélokat szabad akaratu cselekvéssel valósítja, mi által az anyagi világot céljaihoz alkalmazza, valamint azt a tudomány, művészet, erkölcsi és polgári élet nyilván hirdeti. Bizonyos továbbá, hogy szellemi hatalmunk, eszünk és akaratunk véges és feltétes; már pedig kétségtelen, hogy ha véges és feltétes lény létezik, úgy végtelen és feltétlen lénynak kell léteznie, mely a véges és feltétes lénynak végső oka: ennél fogva létezik végtelen és feltétlen lény, mely től a véges emberi ész eredetét vette; de az ész csak eszes lénytől eredhet, következőleg a végtelen és feltétlen ok szellemi lény. Vantehátszellemi fölény azaz Isten, ki minden véges létezőnek, az emberi szellemnek és világnak végső oka. Itt meg kell jegyeznem, hogy az Isten létére vonatkozó ismeret nem tulajdonképi tudást, hanem észhitet képez. Hogy szellemi hatalom van, az észtudás, mert kétségtelen lélektani tényen alapszik; észtudás az is, hogy ha véges és feltétes lény van, úgy végtelen és feltétlen lénynak kell léteznie, mert ez észigazság, oksági elv: de hogy a végtelen és feltétlen okság szellemi lény, az észhit, mert e tárgyban értelmi belátásunk hiányzik, azonban okszerű hit, mert az emberi ész el nem hitetheti magával, hogy észnélküli öslénytől vette eredetét.

Kant az elméleti észt nem tartja felhatalmazottnak arra, hogy az érzékfölötti létről határozott itéletet hozzon. Könnyű átlátni, hogy Kant közvetítőül lép fel a rationalistikus theisták és empiristikus naturalisták közt: a tapasztalatilag jelentkező világot önállóan nyilatkoztatja a nélkül, hogy a természetfölötti lényt a világból száműzné, sőt ezen lényt a világ feltétes létének és czélszerűségének alapjául tüzi ki. Azonban a fölényt kétes állásba helyezi; mert ha a végső ok határo-

zatlan eszmény, pusztá szabályozó fogalom, úgy valósága nincsen biztosítva. Kant tiszta ész bírálatában nincs a szemlélődésnek igazi végpontja; de kezdőpontja sincs, mert az alanyi öntevékenység, mely az öntudatot és vele együtt az ismeretet lehetővé teszi, valamely ismeretlen kültárgynak ($\equiv x$) behatásától függ. Ha már az ismeretet két tényező eszközli, melyek közül a tárgyilagossá ismeretlen, az alanyi függő, a feltétlen lény pedig pusztá eszme, melynek valósága nincsen biztosítva: úgy az ismeretnek nincs ingatlan alapja, az igaznak nincs biztos támasza. E hiány betöltésére Kant a gyakorlati észhez folyamodik és ennek elsőseget — *Primat der praktischen Vernunft* — tulajdonít az elméleti ész felett. Kant a gyakorlati észhez eszélyesen folyamodik, mert ezen uton szilárd álláspontra, tudniillik az észnek öntörvényhozására jut. Lássuk tehát a gyakorlati ész bírálatát.

8.

A tiszta ész a természetet, a gyakorlati az akaratot határozza meg előleges törvényeivel. A gyakorlati ész bírálatát két feladatot tűzött ki magának, tudniillik közvetlenül az erkölcsi észtörvényt, közvetve azon fő-eszméket megalapítani, melyeknek valóságát a tiszta ész nem képes igazolni.

A gyakorlati ész önkényünket az erkölcsiség törvényei által korlátozza, és meghatározza: mit tartozik az ember cselekedni.

A gyakorlati elv anyagi — *materieller Grundsatz*, — ha pusztán tárgyat nyújt az akaratnak, melyre célozzon, s mint-hogy az ily tárgyat egyedül a tapasztalás közli, mely egyéni felfogásunktól függ, ennél fogva az anyagi elv tapasztalati, egyéni szabály — *Maxime*. — Az ily szabálynak az egyéni jólétnél egyéb cél nincsen kitűzve, ennek okáért az önkényt nem fékezheti kellően, tehát igazi erkölcsi törvényt nem alapíthat. Az erkölcsi törvénynek nem anyagi, egyéni, tapasztalati, hanem alaki — *formal*, — egyetemileg érvényes és tisztán észleges elvnek kell lennie, mely egyedül az akarat elhatározásának módját szabja. Az egyéni szabályok erkölcsi törvényekké emelve meghasonlást okoznak az emberek közt; el-

lenben az egyetemileg érvényes gyakorlati elvek teljes összhangzást szülnek mind az egyénnek cselekedetei, mind a különböző egyének közt.

Az erkölcsiség és szabadság csak úgy van biztosítva, mond Kant, ha függetlenül minden külső indoktól és anyagi érdektől egyedül azon eszme vezérli elhatározásunkat, hogy így és nem másképp tartozunk cselekedni. Az erkölcsiség fő-elvét ekkép lehet kifejezni: *úgy cselekedjél, hogy akaratodnak egyéni szabálya mindenkor egyetemes törvényhozásnak elvéül szolgáljon*, azaz egyetemileg érvényes legyen. Ezen elv igazán feltétlen parancs — imperativus categoricus, — melyet az ész önmaga elszánásából szab az akaratnak, mi által öntörvényhozói tisztet, erkölcsi önhatóságot — autonomia — gyakorol.

Az észnek öntörvényhozása vagyis az erkölcsi törvény az akarat szabadságát teszi fel és azt szükségkép követeli. Ugyanis ha tartozik az akarat magát az ész törvényéhez szabni, úgy tehetségében áll elhatározását függetlenül az érzékiség kénytelenségétől vezetni és a cselekvésnek sorát önállólólag megkezdeni. Noha tehát az elméleti ész az akaratnak tapasztalásfölötti szabadságát nem képes igazolni, azt mégis mint az erkölcsiségnek szükséges feltétét gyakorlatilag követeli.

Az erkölcsiség lényege abban fekszik, hogy akaratunk önelhatározását az ész törvényéhez feltétlenül szabja. Akaratunknak feltétlen indoka tárgyilag az ész törvény, alanyilag e törvénynek tisztelete, mi által cselekvése erkölcsi érdemre tesz szert. A törvény iránti tisztelet az erkölcsi érzelem — sittliches Gefühl, — mely az erkölcsi erényt alapítja. Az erény oly törekvése az akaratnak, miszerint magát az erkölcsi törvényhez egyedül e törvény iránti tiszteletből szabja: ily törekvésre állandó küzdés kívántatik az érzékiséggel.

A gyakorlati ész bírálata továbbá a legfőbb jónak fogalmát veszi vizsgálat alá. Az ész természetünkkel született szükségletből boldogságra törekszik, s noha az erkölcsi törvény iránti tisztelet az egyetlen erkölcsi indok, mindazáltal az erényt valóságában nem lehet a boldogságtól elválasztani,

vagyis az embernek rendeltetése szükségkép foglalja magában, hogy az erényes ember egyszersmind boldog legyen; az embernek főjavát és rendeltetését tehát az erkölcsiség és boldogság közti összhangzás teszi. De mikép lehetséges ezen összhangzás? Csak két mód van, tudniillik: vagy a boldogságra való törekvés létesíti az erkölcsi szándékot, az erényt, vagy az erény a boldogságot. Az első eset teljesen lehetetlen; mert anyagi indok, milyen a boldogság vágya, erkölcsi szándékot, erényt nem alapíthat. A második eset is lehetetlennek látszik; mert a cselekedetek eredménye e világon nincsen az erkölcsi szándékhoz mérve, hanem a természet-ismerettől, a physikai tehetségtől és a kedvező körülményeknek eszélyes felhasználásától függ. Van tehát gyakorlati ellentmondás — *Antinomie* — az észtvörvény és a természettörvény közt: az előbbi a legfőbb jónak valószínűségét követeli, az utóbbi azt lehetetlenné teszi, mert az embert a világi rendhez köti, mely felett nincs hatalma az erkölcsi szándéknak.

A gyakorlati ellentmondást, mond Kant, azon módon kell megoldani, melyen a kénytelenség és szabadság közti ellentétet egyenlítettük ki, tudniillik különböztetni kell az önmagában való lényt a jelenettől minélfogva a cselekvő ember egyfelől mint jelenet a világi oksághoz van kötve, másfelől mint lény önmagában azaz mint tiszta értelmiség — *Intelligenz* — a természeti okságtól független tevékenységgel és indokkal bírhat. E szerint a felhozott esetek elseje, tudniillik, hogy a boldogság vágya eszközli az erényt, egyáltalában igaztalan; a második pedig, hogy az erény alapítja a boldogságot, csak feltétesen igaztalan, azon feltét alatt, ha azt világi okságnak azaz természet-törvénynek tekintjük. Minthogy pedig az ember magát önmagában való lénynek tartja, sőt az erkölcsi törvényhozásban igazán szellemi, természetfölötti hatalmat nyilatkoztat: ennélfogva nem lehetetlen, hogy az erény a boldogságot, ha nem is közvetlenül, de mégis közvetve, tudniillik a természetnek érzékfölötti alkotója által létesíti; a legfőbb jónak elérése tehát lehetséges.

A gyakorlati ész a legfőbb jónak valószínűségét kötelességül szabja az embernek; de a legfőbb jónak fő-kelléke az

akaratnak teljes megegyezése az észtörvénnyel, szóval a szentség, a tökéletes erkölcsiség. Már a szentség oly tökély, melynek birtokába az akarat e földi pályán nem juthat soha, mert az érzékiséggel szüntelen küzdenie kell. De minthogy az ész a tökélyes erkölcsiséget gyakorlatilag szükségesnek követeli: ennél fogva a legfőbb jó emberre nézve a valóságos szentséghez végnélküli közelítésben fekszik. E végnélküli előhaladásra végnélküli életpálya kell; az ész tehát személynünk halhatatlanságát erkölcsileg szükségesnek követeli.

Ugyanazon erkölcsi észtörvény a legfőbb jó elérhetésének második feltételéhez is vezet, tudniillik az Isten léteéhez. A legfőbb jónak második eleme az erkölcsiséghez mért boldogság, mely csak azon feltét alatt elérhető, ha a természet-törvény az erkölcsi törekvésnek céljaival megegyez. De minthogy ezen megegyezést s ennek következtében az erkölcsiség és boldogság közti összhangzást sem az ember, sem a természet nem eszközölheti: ennél fogva oly lénynek kell léteznie, melynek hatalma alatt a természet áll és azt úgy igazgatja, hogy a legfőbb jó létre jöhessen. Már e lénynek szelleminek, sőt erkölcsinek kell lennie, hogy képes legyen az erkölcsiség eszméi szerint rendelkezni. Ily lény pedig, mely a természetnek ura, mely legbölcsebb, szent és igazságos, az Isten; következéské az Isten létét a gyakorlati ész követeli — *Postulat der praktischen Vernunft.* — Ekkép a vallásosság az erkölcsiség alapszik.

9.

A gyakorlati ész hatáskörében, az erkölcsi törvényhozás terén, nem csekély nehézségekkel találkozott Kant: egyfelől a minden magasabb eszméket lerontó scepticismus, másfelől az erkölcsi elveket pusztán érzéki érdekekre visszavezető empirismus állotta útját. Mind a két ellenféllel már Kantnak kora előtt a skót felekezet küzdött, de az erkölcsi érzelmet, melyre hivatkozott, nem fektette szilárd alapra. E küzdésben a hittudósok is vettek részt, mindazáltal kevés sikerrel, minthogy az ellenfél külső tekintélyt nem ismert el. Ily körülmények közt szükségesnek látta Kant, valamint a bölcsészet elméleti

részében, úgy a gyakorlatiban is, teljes újítást vinni véghez: minek eszközlésére az emberi észnek öntörvényhozását állította fel, ezt egyetlenegy útnak tartván arra, hogy az emberi akaratot minden közvetlen külbefolyástól, nem csak valamely külső tekintélytől, hanem az érzéki érdekek hatalmától is megszabadítsa, és ekkép szabadságát biztosítsa.

Kantnak véleménye szerint az erkölcsi észtörvénynek tisztán alaki elvet kell képeznie, mert az olyan elv, mond ő, mely tartalmat nyújt akaratunknak, tapasztalati, egyéni szabály; értelmezése szerint azon elv alaki, mely nem tárgyaz határozott célét, hanem egyedül az akaratnak elhatározásmódját szabja. Kant félreismeri azon igazságot, hogy minden törvénynek célon kell alapulnia, különben nem képes az akaratot megindítani. Noha az erkölcsi észtörvény célokra vonatkozik, mindazáltal nem tapasztalati és egyéni szabály; mert nem minden cél érzéki és egyéni, hanem vannak egyetemileg érvényes szellemi célok is, melyeknek kútfeje az ész. Kant fő-elve csak azt fejezi ki, hogy az erkölcsi észtörvénynek egyetemileg érvényesnek kell lennie. Az egyetemileg érvényes cselekvésmód alaki elv ugyan, de nagyon üres és gyakorlati használata felette nehéz.

Megalapítván az erkölcsi törvényt, ennek segedelmével Kant az elméleti észnek fő-eszméit, az akarat szabadságát, az Isten létét és az emberi lélek halhatatlanságát támogató. Az akarat szabadságát az észnek öntörvényhozásából következteti, állítván, hogy ez utóbbi amant szüségkép fölteszi. Ezen állítást nem vonom kétségbe; mert bizonyos, hogy az akaratnak tetteges önelhatározása önelhatározási tehetségre azaz szabadságra mutat. De következik-e abból, hogy a szabadság pusztá követelése a gyakorlati észnek? Nem kell-e inkább azt állitnunk, hogy ha az erkölcsiség szoros egybefüggésben van az akarat szabadsággal, úgy kell, hogy e szabadság lélektani tényeken alapúljon? Vagy egyedül az érzéki szemlélés szolgáltat tényeket? Bizony az akarat szabadságról mint az indokok feletti hatalomról nem az érzéki szemlélés és értelmi elvonás, hanem az észnek és akaratnak nyilatkozata vagyis a szellemi öntevékenység értesít minket és biztosít.

Az Isten léte és a lélek halhatatlansága felőli meggyőződés Kant szerint erkölcsi hitet képez, melyet a legfőbb jónak tekintetéből követel az ész. Kant a vallási eszméket egyedül az erkölcsiségre alapítja, azon balhiedelemben levén, hogy az elméleti ész nem képes azoknak valóságát igazolni. Ha a dolgot elfogulatlanul tekintjük, oda kell nyilatkoznunk: hogy vagy az elméleti eszmék szintúgy bírnak valósággal mint az erkölcstaniak, vagy ezen utóbbiak is pusztán szabályozó fogalmak.

A tiszta és gyakorlati ész bírálatát Kant az ítélő tehetőség bírálatával — Kritik der Urtheilskraft — egészíti ki, melyben a természeti kénytelenséget és az akarati szabadságot a célszerűség eszméje által egyezteteti meg: ezen jelentékeny munkának taglalását máskorra halasztom.

PANTHEISMUS ÉS SZEMÉLYES ISTEN.

ÉRTEKEZÉS.

GREGUSS ÁGOST L. TAGTÓL.

I. T á j é k o z á s.

A tárgylagos, mindenoldalú fölfogás hiánya — félszeg ismeretekből eredve s egyéni vélemények öszletére támaszkodva — szereti magát következetességnak mondani, mert azon logikai kapcsolatot, melyen a következetesség alapúl, az ember igen könnyen megtalálja saját nézetei rendszerében, s csak azt feleli, hogy e kapcsolatnak, ha fölfogása helyes legyen, nem csupán öbenne, mint fölfogóban, hanem a fölfogott tárgyban is meg kell lenni.¹ E kérkedő álkövetkezetesség nevezetes példáját látjuk azon nem épen szokatlan jelenségben, hogy valaki elismeri hibáját s mégis ragaszkodik hozzá — „nehogy következetlenségbe essék.“ A fölfogó